

DR. ROMA BONČKUTĖ

Klaipėdos universitetas

ANTIKNIAI TOPAI ANTANO BARANAUSKO KŪRYBOJE

Straipsnyje, remiantis Ernsto Roberto Kurcijaus (Curtius) pateikta antikinių topų sistema, vyraujančia viduramžių literatūroje, analizuojami Antano Baranausko kūryboje esantys topai. Manoma, kad XIX a. išaugęs poreikis bendrauti ir taip kompensuoti šeimos praradimą, dalytis mintimis su sielos bičiuliais apie sunkiai pažįstamą pasaulį, užrašyti kiekvieną istoriškai vertingą (herojišką) savo gyvenimo faktą nulėmė retorikos išsilaikymą. Romantikų genijaus poreikiai būti istoriškam kurį laiką neleido atsisakyti retorinio kalbėjimo. Retorikos tarpininkavimas, kol buvo rastos formos, kaip betarpiškai perteikti naujai suvokiamą realybę ir „aš“, leido parodyti pasikeitusio pasaulio tarpusavio santykius. Iš retorikos ar tradicinės poezijos perimti topai padėjo tvarkyti, sisteminti kasdienybę. Topai, kaip abstrahavimo priemonė, padėjo skaitytojui pačiam nujausti tai, kas nepasakyta, pačiam kurti kūrinio realybę už teksto.

A.Baranausko kūryboje antikiniai topai randami ir atskirai, ir susiję vienas su kitu. Dažniausiai aptinkami manieringosios iškalbos topai, tokie kaip nuolankumo, kito asmens ar Dievo dalyvavimo, apsidraudimo ir kt., neleido A.Baranauskui galutinai objektyvizuoti „aš“, padėjo palaikyti tradicinę poeto iš Dievo sampratą, kalbėti pranašo balsu.

Šviečiamasis amžius iškėlė klausimą dėl topų (*loci communes*) vartojimo. Buvo manoma, kad topai neleidžia perteikti gyvenimo tiesos be pagražinimų, be „parfumų“¹. Tačiau dar ir šiandienos literatūroje randame antikinių topų. Pasak Czesłowo Miłoszo, topai per ilgą jų vartojimo laiką buvo išstobulinti, kaip upės srovė kad nugludina akmenis, todėl net XX a. kūrėjai negali atsispirti jų vartojimui².

XVIII–XIX a. sandūroje Europoje buvo atsisakoma klasikinių meninio teksto kūrimo kanonų. Tačiau iš pradžių, nors ir nusilpus tradiciškumui, naujų teksto elementų daug nebuvo.

XVIII a. gale Europoje literatūrinė tradicija kritikuojama, tačiau kartu kalbama apie santarvę tarp tikros (naujosios) ir dirbtinės (klasikinės) kul-

¹ A.Nasiłowska, Muza współczesna, *Topika antyczna w literaturze polskiej XX wieku*, Studia pod redakcją Aliny Brodzkiej i Elżbiety Sarnowskiej-Temierusz, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1992, p. 69.

² E.Sarnowska-Temierusz, Słowo wstępne, *Topika antyczna w literaturze polskiej XX wieku*, Studia pod redakcją Aliny Brodzkiej i Elżbiety Sarnowskiej-Temierusz, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1992, IX.

tūros. Pavyzdžiui, Vokietijoje po Johanno Joachimo Winckelmanno antiškai skirtų darbų („Mintys apie sekimą graikų pavyzdžiais“, 1775; „Senovės meno istorija“, 1764) imta sakyti, kad antikinė literatūra (ypač graikų) turi tobulinti vokiečių skonį; rašoma apie antikos laimėjimus, jie didžiai vertinami (pvz., Johannas Wolfgangas Goethe, Gottholdas Ephraïmas Lessingas, Friedrichas Schilleris, Augustas Vilhelmas ir Friedrichas Schlegeliai, Johannas Heinrichas Vossas). Antai Goethe apie romaną „Dafnis ir Chloja“ taip sako: „Romanas toks gražus, kad išpūdis, kurį jis palieka, šiais negerais laikais negali išblėsti, ir mes kiekvieną kartą nustembame, kai jį iš naujo skaitome. Viskas nušviesta skaisčios šviesos, mes tariamės matą Herkulanėjo vaizdus, antra vertus, jie daro grįžtamąjį poveikį knygai ir žadina vaizduotę skaitant. <...>

Iš viso kūrinio sklinda aukščiausio lygio menas ir kultūra. Jis taip giliai apgalvotas, kad jame netrūksta nė vieno motyvo, visi nepriekaištingi ir pagrįsti <...> O koks skonis, kokia tobula ir delikati jausena <...>“³. Tad antika kurį laiką dar buvo gyva per antikinių kūrinių vertimus, sekimus; jos žanrai įkvėpė naujuosius literatus, o labiausiai ji išliko dėl retorikos, nors pamažu buvo pereinama prie realistinio – antiretorinio žodžio vartojimo.

Žavėjimosi antikinės kultūros palikimu pabaiga Europoje simboliškai siejama su Georgo Wilhelmo Friedricho Hegelio (1831 m.) ir Goethe's (1832 m.) mirtimi.

Lėtą naujo ir seno požiūrio į kūrybinį procesą pasikeitimą atspindi ir lietuvių literatūra. XIX a. pradžios Lietuvos literatūros modernizavimo dinamikoje matomas bendras dėsningumas: ilgesnį laiką egzistuoja tik pati idėja – kanonų nereikia, tačiau kol nesurastas tinkamas kūrimo būdas, buvo perimami kai kurie jau kritikuojami tradicinės literatūros elementai. Antai Simonas Daukantas, kaip ir daugelis kitų, savo kūrybinę veiklą pradeda nuo antikinių kūrinių vertimų. Apie 1835 m. išverčia pirmojo krikščionių istoriko Justino (apie II–III a.) „*Historia Justina*“⁴, 1837 m. išleidžia „*Prasma lotynų kalbos*“, 1838 m. – „*Epitome Historiae Sacrae*“, Kornelijaus Nepoto „*Gyvatas didžiųjų karvaidų*“ (Cornelius Nepos „*De viris illustribus*“) – 1846 m. (rankraščio kilmė ankstesnė⁵). Daukelio šių ir kitų darbų pratarmėse S. Daukantas pažymi, kad skaitytojui pateikia vertingą pavyzdį, „kaip doru ir teisiu ūkėju būti, kaip narsiu ka-

³ J.P.Eckermann, *Pokalbiai su Goethe paskutiniaisiais jo gyvenimo metais*, Vilnius: Aidai, 1999, p. 362.

⁴ [S. Daukantas,] *Historia Justina* (rankraštis saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyne, sign.: f. 1, SD 10).

⁵ Žr. R. Bončkutė, Simono Daukanto vertimų ir sekimų rankraščiai, *Lituanistica*, 4 (20), Vilnius: Academia, 1994, 68–70.

reiviu tapti, kaip ūkėj ir karėj elgtis, kaip nuo neprietelių tėvainę ir liuosybę gynioti, sau amžiną garbę gerais darbais nupelnyti“⁶. Užbaigęs šiuos darbus, S.Daukantas rašė savo istorijos vis naujus variantus, vertė ir rašė švietėjiško pobūdžio knygeles. Nors antika jau ir nebuvo jam neabejotinas autoritetas, nemažai perimtų antikinės literatūros elementų randame ir paskutiniaisiais kūrybos metais rašytuose darbuose.

Antano Baranausko kūrimo laikotarpiu antikos įtaka jau gerokai sumažėjusi. Kaip tik poezijoje galingos konservatyvios jėgos (tradicinė poetika, retorika), teikusios formos pavyzdžius, buvo pajėgios stabdyti modernizmo proveržį. Antai Karolinai Praniauskaitei jis rašo: „Tik kaimo mokykloje truputį pasimokęs, / Skaitau ir senus, ir naujus autorius“⁷. Jau įstojęs į Varnių seminariją ir pasimokęs lotynų kalbos, sako: „Nors mano tamsus protas, tolimas lotynų kalbai, / Bet įkvėpime prie jos gaidos glaudžiasi / Ir savo netikusią mintį maudo jos burtuose!“ (BR 460).

Lietuvoje dar negausu specialių tyrinėjimų, kur būtų aptariama antikinės retorikos įtaka naujųjų laikų, t.y. ne lotyniškai rašytai, lietuvių literatūrai. Literatūrologų tyrinėjimuose galima rasti minčių apie retorikos elementų panaudojimą rašytojų tekstuose, tačiau tam specialių darbų nėra daug. Iš naujausių reikia paminėti Dalios Dilytės straipsnį „Antikinės retorikos pėdsakai Kristijono Donelaičio „Metuose“⁸.

Norėdama papildyti šio pobūdžio tyrinėjimus, ėmiausi tirti antikinių topų vartojimą XIX a. literatūroje. Imtis topų tyrimo daugiausia paakino lenkų literatūros istorikų gana gausūs šios srities tyrinėjimai⁹. Šiame straipsnyje Antano Baranausko kūryboje rasti topai analizuojami pagal Ernesto Roberto Kurcijaus pateiktą topų sistemą¹⁰, t.y. atsižvelgiant į viduramžių literatūrinę tradiciją, kai antikinių topų vartojimui darė įtakos Biblija.

Šio darbo tikslas ir yra aptarti A.Baranausko poezijoje randamus antikinius topus, pasvarstyti, kodėl jų vartojimas dar gajus XIX a. lietuvių literatūroje.

⁶ S.Daukantas, *Raštai*, t. 1, tekstą paruošė B.Vanagienė; sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Vytautas Merkys, Vilnius: Vaga, 1976, 662.

⁷ A.Baranauskas, *Raštai*, t. 1, *Poezija*, parengė R.Mikšytė, M.Daškus, komentarus parašė R.Mikšytė, B.Stundžia, M.Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 444 (toliau – BR). Citatoms parinkti R.Mikšytės atlikti pažodiniai vertimai.

⁸ D.Dilytė, Antikinės retorikos pėdsakai Kristijono Donelaičio „Metuose“, *Literatūra*, E-1, 2002.

⁹ Žr. *Inspiracje i motywów biblijne w literaturze pozytywizmu i Młodej Polski*, red. H.Filipkowska, S.Fita, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999.

¹⁰ E.R.Curtius, *Topik, Europäische Literatur und lateinische Mittelalter*, Elfte Auflage, Tübingen und Basel: Francke Verlag, 1993, p. 89–115.

XIX a. pradžioje užaugusi Lietuvos kultūros kūrėjų karta nebesitenkino tuo, kad ir toliau būtų palaikomos savo luomo tradicijos ir nustatyta tvarka (nesvarbu, ar jie buvo bajorai, ar kilę iš valstiečių). Subrendo karta, kuri gyvenime ieškojo autentiškos raiškos, santykių, paremtų draugyste, o ne luomine priklausomybe. Taigi nusigręžę nuo šeimos, tikėdami naujai atsiradusiu draugystės fenomenu, broliško peties ieškojo kitur („Brangus Broli Kristuje Klemensai! / Dabar, mielas Broli, drįstu Tave taip vadinti, / Nors pasvarsčius dar daug trūksta / Ir širdyje, ir galvoje“. BR 460). Tačiau atsiskyrėliai kartu su laisve įgijo vienatvę, nerimą, nepasitikėjimą savimi, namų ilgesį („Atskirtas nuo saviškių, / Negaliu rasti jokios linksmos valandėlės, / Nes didžiausi žudikai – liūdesys ir rūpestis, / Nuolatos grauždami, spaudžia mano širdį“. BR 405).

Nutrūkus psichologiniam istorijos tęstinumui, atsirado intensyvesnio gyvenimo poreikis. Praradimo/išėjimo sukeltą tuštumą mėginta užpildyti asmenybės turtingu vidiniu pasauliu, visuomenine veikla:

*Apie būsimą laimę, apie garbę – nesvajuju.
Jos man neskirtos, deja, ne man.
Tik širdis ragina rašyti – privalau rašyti
Ne tam, kad pelnyčiau garbingą POETO vardą,
Bet kad išsiliejus man palengvėtų
Ir kad „Dievas laimintų dorybę – darbą“.
(Panelei Karolinai Praniauskaitei, BR 444)*

Pasak Egidijaus Aleksandravičiaus, „idealiai kūryboje bandoma rekonstruoti tai, kas realybėje jau prarasta“¹¹. A.Baranausko pirmieji eilėraščiai daugiausia ir aptaria paliktą tvarkos pasaulį, pavyzdžiui:

*Tas luomas atitinka krikščionybės pagrindus
Ir saugus nuo šėtono antpuolių.
Tiktai tame viename luome išlieka nekaltybė,
Paprastumas ir visos religinės dorybės.
Tiktai jame matau krikščioniško gyvenimo malonumą,
Kai žmogus užmiršta visus rūpesčius.
(Naktis paliekant gimtinę, BR 428)*

Pirmaisiais kūrybos metais A.Baranausko parašyti eilėraščiai daugiausia proginiai, temos paimtos iš kasdienybės, aprašinėjama gamta, o poezijos paskirtis suvokiama tradiciškai – rašoma pramogai („Plunksna! Tu mano pramoga mieliausia“. BR 419), dar nekalbama apie kalbą,

¹¹ E.Aleksandravičius, *XIX amžiaus profiliai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, p. 36.

kaip priklausančią nuo kūrėjo, galinčią išreikšti subjektyvius jausmus, asmeninę patirtį. Štai 1853 m. Krasickiui skirtose eilėse A.Baranauskas sako: „Suderinti rimai, puikus stilius, glosto ausį / Grakštūs sąskambiai, lygi intonacija ir kilnios mintys“ (BR 421). Kaip matyti, eilėraščiuose dar nuskamba pamąstymai apie kūrybos procesą, kuris tradiciškai siejamas su protu, mintimi (nors mintis jau gimsta ne tik galvoje, bet ir širdyje): „Tada išsiveržia iš gilumos karšta mintis. / Tik trūksta žodžių šitai minčiai, / Kad ji su visa jėga išsiliėtų / Surimuota griežtomis eilėmis“. (P.K.P., BR 446). Tuo laikotarpiu, pereinant nuo tradicinio rašymo prie modernaus, gilesnė, modernesnė mintis jei ir sukuriama, tai tik eilėraščio skambesiu, muzikalumu. Pirmuosiuose A.Baranausko tekstuose (iki draugystės su Karolina Praniauskaite ir Klemensu Kairiu) dar nėra svarstymų apie poezijos ir kalbos reformas.

Tačiau laiko nulemta asmens orientacija į savąjį „aš“ ima vyrauti, A.Baranausko eilėraščiuose daugėja kovų, audrų, asmeninio blaškymosi, pasaulis suprantamas kaip tyrai, šaltas ir svetimas („Sveikinu, ponas Eičinai, / Kad atvykai į Lietuvos tyrus“ (BR 407). Tai, kas būtų romantikų esmė – parašyti kūrinį, kur būtų peržengta gyvenimo ir meno riba – ima rodytis A.Baranausko tekstuose. 1856 m. ir vėliau rašytuose eilėraščiuose gausėja svarstymų apie kūrybos pobūdį, poetinę kalbą, t.y. imama galvoti apie estetikos revoliuciją („Reikia žinių, reikia įkvėpimo, / Kad per teiktum nesudarkytą pirminį sumanymą, / Sklandų ir skambų kaip upokšnio srovė. <...> Nebent rasčiau naują būdą, / Kuriuo širdis ir visa siela / Nedalomai susiliėtų į vieną skiemenį“. BR 446). Eilėse nuo manymo, kad poezija gimsta iš minties, mąstymo pereinama prie sakymo, kad kūrybinis procesas gimsta širdyje, dvasioje. Jutimus žymintys žodžiai rodo, kad asmenybė domisi savimi, o realybės paliesta ima refleksuoti. Tai gi jausminė reakcija į aplinką leidžia fiksuoti asmenybės išsiskyrimą iš bendruomenės, pirmuosius individualėjimo žingsnius:

*Koks galės dorai pasveikint Tau žodis.
Ir kas gi dorai šlovę Tau parodys?!
Sumprastė silpna, per tamsi, per jauna,
Žodžių dėl dūšios pajautos negauna.
<...>*

*Tai su kokia gi reikšiu geisles menta,
Kad žodžiais kalbos dūšios nesuprantu,
Skambiam liežuvyj užpainsioklė tokia,
Kad reikšt nemoka, ką širdis suvokia.*

(Pasveikinimas Dienoj varduvių brolio Viešpatyje Klemenso)¹²

¹² A.Baranauskas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1970, 317–318, toliau – ABR I.

Tuo laikotarpiu poeto eilėraščiuose randame ne vieną iš ankstyviems romantikams būdingų paradoksų: optimizmą ir pesimizmą; idealizmą ir pozityvizmą; ateizmą ir tvirtą tikėjimą. Pavyzdžiui, prisiminus Ambraziejaus Jurgio Pabrėžos eilėraščius „Esu sau žmogelis“ ir „Apie pypkininką“, kuriuose subjektas trykšta pasitikėjimu Dievu, tokio didelio pasitikėjimo to laikotarpio A.Baranausko tekstuose nėra:

*Kraupi nykuma apsiautė žemę,
Kaip šešėliai šmėkščioja siaubingi vaiduoklai,
Iš tamsos pasipila gausūs jų spiečiai,
Kaip mano sielvartai, kaip mano liūdesys,*

*Kaip liūdni mano graudžios dalios ženklai.
Ne kartą ilgesy suskausa man širdį
Ir ne kartą pritrūks broliškos rankos,
Nukris iš akių vienatvės ašara.
Mano troškimų ilgesys nebus apvainikuotas,
Ašarose nuplauks mano jaunystės metai,
Kaip liūdnos mano likimo ištarmės. (Naktis, BR 454)*

Tokio pobūdžio eilėraščių gana gausu, jie rodo tam metui būdingą norą sujungti skirtingas idėjas ir formas ir taip tolti nuo tradicijos, pasiekti kūryboje kokybiškai naują rezultatą. Taigi jauniems, sutraukius ryšius su praeities pasauliu, pasibaigė kalbos uždarumo stabilumas.

Pirmosios individualaus stiliaus apraiškos ir susijusios su asmeniškų jausmų aprašymu, bet dar dėl kito, ne dėl savęs. A.Baranausko eilėraščiuose jaučiamas autoriaus ir skaitytojo vos girdimas dialogas. Poetas nors jau kuria vidinės būtinybės verčiamas, bet dar tradiciškai suvokia poezijos moralinį pobūdį („Jūs, jaunieji skaitytojai, / Gyvenantys su tėvais, / Pasimokykit iš užgaiduolės, / Kaip sunku pasaulyje be jų!“ BR 409). Jaučiamas nutolimas nuo „aš“ irėjimas prie bendresnių, visuotinių dalykų. Šis efektas, be abejo, pasiekiamas dėl retorikos įtakos. Iš tradicijos perimtas klausimo aptarimas siejant su bendresne problema, retorinis kalbėjimas problematiką nuasmenino, o kūrėjo „aš“ dėl retorikos to meto tekstuose dar silpnai individualizuotas. Kalbant apie A.Baranauską, tai gali būti sietina ir su jo kilme, nes iš liaudies kilusiesiems individualumo pojūtis formavosi savaip, mat to nebuvo patyrę nei bendruomenėje, nei pačioje liaudies kūryboje.

Taigi kol žmogus, žvelgdamas į pasaulį, jį suvokia, tol jam retorikos nereikia. Tačiau XIX a. kūrėjams buvo sunku įvardyti pasikeitusio pasaulio reiškinių tarpusavio santykius. Kūrėjai, susidūrę su abejones kelian-

čiais reiškiniiais arba su tuo, kas tik blankiai suvokiama, aptarinėjo neaiškius dalykus su savimi ir kitais, pasitelkdami retorikos galimybes. Retoriui samprotavimas visų pirma buvo pažinimo aktas, t.y. atskiro atvejo (kazuso) išsprendimas taikant bendrąsias kategorijas, visuomenėje priimtas normas. Taigi retorikoje tikrovė buvo receptuojama ne tiesiogiai, o per tarpininę teoriją, t.y. taisyklėmis, vadinasi, betarpiškumas nunykdamo.

XIX a. išaugęs poreikis bendrauti ir taip kompensuoti šeimos praradimą, dalytis mintimis apie pasikeitusį, sunkiai pažįstamą pasaulį, užrašyti kiekvieną istoriškai vertingą (herojišką) savo gyvenimo faktą, savo nepakartojamumą taip pat prisidėjo prie retorikos išsilaikymo. Galima ir taip pasakyti – romantikų pasiskolinta retorinio kalbėjimo maniera kurį laiką neleido „aš“ pasaulio kelti į viešumą betarpiškai:

*Žemės klajūno, pavargusio nuo paniekos,
Žmonių ir lemties prislėgto,
Rūstų likimą saldina paguodos daina
Ir apdovanoja mielu brolio vardu.
Ir kas žodžiais išsakys mano dėkingumą?!
Nebent atrasčiau naują būdą,
Kuriuo širdis ir visa siela
Nedalomai susilietų į vieną skiemenį.
Bet to per maža ir to nėra...
Kaip man sušvelninti savo sielovartą?!
Pasiųsiu maldą savajam Kūrėjui,
Tiktai Jis sugebės Tau už tai atlyginti. (P.K.P., BR 446)*

Graikų literatūroje bendrosios vietos (topai) buvo ne tik abstrahavimo instrumentas, būdas sutvarkyti, susisteminti kasdienybę, kad ji taptų pakylėta, bet ir leido save išskirti iš minios, suteikė plačių galimybių adresatui, skaitytojui pačiam įsivaizduoti. Taigi išskyrimas iš minios, toks svarbus romantikams, bus lėmęs topų vartojimo poreikį. Kai graikas mėgavosi topais, reiškė, kad skaitytojas, pasitelkęs vaizduotę, pats analogijų būdu galės kurti kūrinio realybę, esančią už teksto, ir taip pratęsti kūrinio mintį, vaizdą. XIX a. jauniems kūrėjams topų vartojimas reiškė, kad tai, kas sunkiai nusakoma, tai, ko nemokėta išreikšti žodžiais, galės būti skaitytojo nujaučiama, prikuriama.

Antikoje retorikos mokymo sistemoje topika buvo kaip atsargų kaupykla, kur galima rasti minčių rašant tekstus. Daugelis topų atėjo iš poezijos į retoriką, arba atvirkščiai. Pavyzdžiui, poetinei topikai priklauso gamtos grožio aprašymai, siauresne prasme – idealizuotas gamtovaizdis, su egzotine flora, fauna, pvz.:

*Miškas didžiulis aplink jos olą žaliavo ir ošė,
Alksnių prizėlęs, kvapnių kiparisių ir tuopų kupliujų.
Medžiuos gyveno pulkai skėstasparnių paukščių visokių:
Suopių greitų ir apuokų, ir ilgaliežuvių pajūrio
Varnų, kurios diena iš dienos darbuojas ant marių.
Prie gaubtaskliautės olos, ūgius toliausiai nutiesę,
Vynuogės vešlios kerojo, ir sviro jų kekės prisirpę.
Keturios versmės viena prie kitos kaip krištolas sruvo,
Liejos upeliai iš jų, į priešingą pusę kiekvienas¹³.*

Turbūt vienas iš seniausių topų, atėjusių iš senosios poezijos – kreipimasis į Mūzą pagalbos, kad padėtų tinkamai apdainuoti garsų vyrą ir pan. Homeras „Odisejoje“ ir „Iliadoje“ pirmiausia kreipiasi į Mūzą:

*Vyrą pašlovinki, Mūza, per negandusėjusį drąsiai,
Vėtrų blaškytą ilgai, kai šventąją Troją išgriovė¹⁴.*

*Pyktį Pelėjo sūnaus Achilo, deive, giedoki,
Baisų piktumą, kuris tiek negandų nešė achajams¹⁵.*

Vergilijus taip pat kreipiasi į Mūzą:

*Mūza, tu priežastis man pasakyk, dėl ko įsižeidus,
Ko iširdus dievų karalienė be gailėsčio vertė
Žymų dorybėmis vyrą kalnus kliūčių nugriauti,
Žygdarbių aibę atlikti¹⁶.*

Kartais kreipiamasi į vieną mūzą, kartais į mūzas, kartais ir į kitus dievus:

*Gerk tad laimingas, prašau, šią taurę putojančią Bakcho
Ir knygelei manai savąją giesmę sukurk.
Juk dievai visada geresni įkaušusiems dainiams,
Karštas kraujas, žiūrėk, ir įkvėpimą atneš¹⁷.*

¹³ Homeras, *Odiseja*, iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1997, p. 68.

¹⁴ Homeras, *Iliada*, iš graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1981, p. 5.

¹⁵ Homeras, *Odiseja*, p. 5.

¹⁶ Vergilijus, *Eneida*, iš lotynų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1989, p. 5.

¹⁷ J. Vislicietis, *Prūsų karas*, parengė ir išvertė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Mintis, 1997, p. 5.

Viduramžiais pradėta Dievo pagalbos prašyti, o kūrinys imtas kurti kaip auka. Nuo Šviečiamojo amžiaus, kai ne tik į mūzas nesikreipta rimtai, bet mėginta išvengti ir kitų topų vartojimo, poetų tekstuose dažniausiai Dievas yra kūrybos lėmėjas. A.Baranauskas ironizuodamas rašo: „O stropusis bandos ganytojau, leisk man paaiškinti. Nors Kastalo vandens negėriau ir man visai svetimas nežemiškų mūzų įkvėpimas; nors nejudinėju pegasu ir nebuvo Parnase, – bet kai reikia, ir su tokiais kukliais ištekliais, nors labai sunkiai, eiluoju tuos nevykusius eilėgalius“ (ABR I 222). Taigi A.Baranausko kūryboje Dievas pakeitė kreipimąsi į mūzas, Jis yra ir įkvėpėjas, ir kūrybos lėmėjas, ir Jam aukojamas kūrinys: „Palaimintas, kurs iš Dievo rankų sulaukęs nuostabių šventų giesmių, pakilia siela ir iš grynios širdies gieda Tėvynei, Teisybei ir Dorai, ir visus širdį spaudžiančius sopulius, kryžius ir erškėčius priima iš Ganytojo rankų linksmybės kupina širdimi, noriai ir nuolankiai susiedamas savuosius negandus su Viešpaties kančiomis, Dievui aukoja nuoširdžią giesmę“ (ABR I 347). Neretai A.Baranauskas pažymi, kad kūrinys – tai auka: „nepaniekink šios aukos“ (ABR I 386). Neretai antikinėje poezijoje, ypač vėlyvojoje, kreipimąsi į mūzas atstodavo padėka mecenatui, dėl kurio geros valios radosi kūrinys. Antai A.Baranausko literatūriniame laiške „Kelionė Petaburkan“ tarsi sujungti du topai: „Garbinu Dewu unt ramiu piewu / Jsz loskos geradeju“ (BR 212).

Nemažai A.Baranausko poezijoje aptinkama istorinės topikos. Istorinė topika ten, kur malonios svajonės, puikūs laikai – malonus be audrų pavasaris, aukso amžiaus laikai, meilė, draugystė. Visos tos temos amžinos, tad jos natūraliai keliavo iš epochos į epochą. Gana dažnai aptinkamas A.Baranausko poezijoje malonios (linksomos) vietelės topas. Pavyzdžiui, eilėraštyje „Varduvas pakrantėje“ šis topas vyrauja:

*O miela pakrante, puikioji pakrante,
Pro tavo švelnias žalias vejas,
Tarp tankių krūmų srovena
Šviesus skaidrus Varduvas krištolas.
Tu savo pečių neiškeli aukštai,
Bet juos nulenki prie praeivio kojų,
Be jokio išdidumo ar pasipūtimo
Laisvai alsuoji pakalnių zefyru. (BR 199)*

Prie istorinės topikos priskirtinas giraitės topas – idealus mišriojo miško pavyzdys. Čia geriausi pavyzdžiai būtų iš poemos „Anykščių šilėlis“.

Poetai nuo seno iš retorių mokėsi jau pačioje kūrinio įžangoje palenkti skaitytoją į savo pusę. Kaip tai padaryti, buvo aprašoma retorikos teorijoje. Buvo siūloma kalbėtojui užsiminti apie bejėgiškumą, trūkstamą pasirengimą. Antai Ciceronas sako, kad oratorius kalbos pradžioje turi parodyti nusižeminimą ir nuolankumą. Ypač nuolankumo topas ištobulintas imperatorių laikais, kai visi turėjo būti mažesni ir menkesni už pirmąjį vyrą. Pavyzdžiui, Tibulas rašo:

*Didis Mesala, tave apdainuosiu, nors nuogąstauju,
Kad nepajėgsiu gerai parodyti tavo šaunumo,
Vis dėlto įmsiuos. Tačiau jei dainos per menkos atrodys,
Lyginant su darbais, o aš – per menkas kūrėjas,
Tai todėl, kad tavų aprašyti žygių nemoka
Niekas. Tik tai tu pats atrastumei tinkamų žodžių¹⁸.*

Atėjus krikščionybei, šis topas dėl Biblijos įtakos dar labiau stiprėjo, jis imtas vartoti su motyvais iš Senojo ar Naujojo Testamentų. Taigi jau pačioje teksto pradžioje patariama parodyti nusižeminimą, nuolankumą, t.y. pavartoti pradžios nuolankumo topą. Pavyzdžiui, S.Daukantas pirmojo savo veikalo „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ pratarmėje pagal tradiciją nuolankiai kreipiasi į būsimus kritikus: „Ant galo rasis ir tokių galvočių, kurie kernos mane, jog aš darbus Lietuvos ir Žemaičių trumpai teaprašiau, bet ir tame trumpame dar apraše daugioj vietoj apsirikau, daug ir apleidau ir ne kaip reikiant anuos surėdžiau; užvis rūgos, jog neišrodžiau aiškiai kilties giminės, rėdos, gudrybos, būdo, turtų ir jos galios. Atsakau mano kernotojams, jog aš ne dėl mokytų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti, o be raštų daug kartų apsirinka. Norėjau vėl mano raštu parodyti neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas noris gali rašyti lietuviškai, jei turi spėko, lygia dalia kaip ir kita išdailinta jau kalba. Dėl to viliuos, jog man taikūs skaitytojai, kaip pirmam rašytojui toj kalboj, dovanos visus mano apsirikimus; ant galo, jei anie mane lygins noris su Papirijum rymionų, aš ir tuo džiaugsiuos ir linksminsiuos, jog pirmasis tarp lietuvių gudresniems vyrams, norintiems rašyti, kelią praskyniau“¹⁹.

Taip pat A.Baranausko tekstuose ypač dažnai randama manieringosios iškalbos topų. Pirmiausia galima paminėti vieną iš dažniausiai poeto vartojamų topų – nuolankumo: „Ne rojaus paukščiu, ne giesmininku lak-

¹⁸ A.Tibulas, *Elegijos*, vertė, įžangą ir paaiškinimus parašė Dalia Dilytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p.121.

¹⁹ S.Daukantas, *Raštai*, t. 1, p. 39–40.

štingala, ne pavasario aidu, kaip tu lyg sidabras skambiu balsu vadini, esu, o tremtiniu, skurdžium, nusidėjėliu. Mano giesmė tyliais proverksmiais aidinti, negarsi aimana nepakils aukštyn su žemiškomis giesmėmis ir nepažadins linksmybės gamtoje“ (ABR I 363), „Čia kelios eilės negali laisvai sklisti, ne, joms tai per didelė sfera, kurioje švyti vilties žibintai. Todėl nuolankiai prašau vieno, kad tos eilės neiškeliautų už gimtojo slenksčio Varniuose, o kitkuo jau visai nesirūpinu“ (ABR I 398). Čia galima pasakyti, kad topų atpažinimas kartais padeda išvengti kad ir tokių interpretacijų: „Valingą jo balsą retsykais pristabdo drovios intonacijos: „Neduok pagirties giesmei mano tuščiai“, „Dėlto neteisiam taip senobėj skardų / Man pripažįsti giesmininko vardą“.

Tose intonacijose ryškėja dvasinėje seminarijoje diegiamo nusižeminimo, savęs niekinimo, nuolankumo atmosfera, išlikusi ir po pusės amžiaus V. Mykoliaičio-Putino atmintyje <...>²⁰.

Kitas pradžios topas, gana dažnai pasitaikantis A. Baranausko eilėraščiuose, – apsidraudimo. Jis į poeziją pateko taip pat iš retorikos. Mat jau nuo seno bijota mokytų vyrų kritikos, negalėta patikėti savo jėgomis. Apsidraudimo topo formulės randamos ne tik antikinių, bet ir vėlesnių autorių darbuose. Pavyzdžiui:

*Dzoi lai, kodėl taip žiūri šaltai į eilėraščius mano,
Pirštais savaisiais kodėl sutepi mano eiles?
Nieko nerasi jose, juk ir pats neseniai paminėjai,
Jog eilėraščiai mūs nieko tikrai neverti.
Jei pastebėsi juose ką nors klaidinga, žinoki,
Jog kopijuotojo tai, ne mano mūzos klaida.
Peržiūrėk šias klaidas, pirmame leidime nustatytas,
Taip manoji daina taps saugi ir skambi (Epigrama pavyduoliui)²¹.*

Minėtą topą A. Baranauskas, pavyzdžiui, šitaip pavartoja: „Prastas kaimietis iš Lietuvos miškų paprastai giedu, nes gerai nemoku. Drauguži Pranciškau, štai tau keletas mano terlionių, klaidų kupinų mano giesmių pavyzdys“ (ABR I 366); „Trūkdamas lakių minčių, skurdus išraiška, nuoširdžiai, paprastai pasveikinsiu Tave. O paprasta kalba ir lietuvių nuoširdumas Tau geriau primins, kad aš Tavo žemietis“ (ABR I 383), arba „Keliuone Petaburkan“ – „Raszau kiek tikteį spieju“ (BR 212). Pastarajame tope poetas apsidraudžia nuo skaitytojo priekaištų, jei jam bus nuobodu skaityti, suprask, nebuvo spėta geriau parašyti.

²⁰ R. Mikšytė, *Antanas Baranmauskas*, Vilnius: Vaga, 1993, p. 59–60.

²¹ J. Vislicietis, *Prūsų karas*, p. 123.

Dažniausiai šalia apsidraudimo topo eidavo topas, kuriame kalbama apie darbo sunkumus ir mažą talentą. Taigi jau nuo seno pastebėta, kad kūryba yra sunkus užsiėmimas, o jei trūksta talento, tai poetas sakosi rašęs drebėdamas, bijodamas. Neretai poetai skundėsi, kad sunku viską išreikšti žodžiais, nes kalba neišlavinta, šiurkšti, kad kiti atėję geriau padarys. Tibulas rašo: „Kitas tegu apsakys nuostabaus didžiulio pasaulio / Sandorą: kaip erdvėje begalinėje žemė nusėdo. / Šitokiai šlovei išreikšti per menkas būčiau skelbikas, / Jeigu man Febas dainos nepadėtų įkvėpęs sukurti“²².

S.Daukantas pirmoje savo istoriografijoje rašo, kad lietuviai, „idant išplėštų iš nasrų visa ryančio laiko ir pastatytų šalip kalbų mokytų, turi aną šiandien dailinti“²³. Kornelijaus Nepoto veikalo vertimo pratarinėje sako: „Daug bus tokių, kurie skaitydami ras ne suvisu atitinkantį į lotynų raštą bei rasi matys daug įjaugtų svetimų žodžių į lietuvių kalbą; bet tie vyrai, žinau, manęs nekernos ir, radę neaiškų išguldymą ar svetimą žodį įbrauktą, man prabočys, kaipo tam, kuriam, per 30 metų klajojančiam svetimose tautose, buvo jau išdilę iš omeno tūli žodžiai tėvų kalbos, vienok negalėjo jis dar būtinai nutausti savo namų ir norėjo dar kalbėti bei rašyti gražia lietuvių ir žemaičių kalba“²⁴.

A.Baranauskas taip pat nusako darbo sunkumus: „O nors jus ir sužeis dagiai ir dygliai, nesiliaukite triušė, ištikimai dirbkite, dirvą patręškite savo krauju ir prakaitu, ir tikrai sulauksite teisingų vaisių“ (ABR I 344).

Bene mėgstamiausias antikoje pradžios topas – turėjimas žinių įpareigoja jomis dalytis – itin retai aptinkamas A.Baranausko eilėse: „Ar žinot ką, vyrai? Negerą navyną girdėjau, arielką išnaikint ketina“ (BR 79); „Aš, tą šviesą pajutęs, / Nor prieš Tave mažutis, / Bėgu ant Tau, vyresnį, Nešu žodį pirmesnį“ (BR 123). Šis topas ilgai išsilaikė todėl, kad buvo sustiprintas Biblijos tradicijos. Prisimintinas pasakojimas apie penkis talentus.

Dažnai pradžios formulėse matyti kito asmens dalyvavimas, kuris neva prašė/liepė rašyti. Tokių kito asmens dalyvavimo topų itin gausu A.Baranausko kūryboje. Pavyzdžiui: „Liaukis, Broli, tomis pagyrų giesmėmis nežadink mano sieloje maištingų galių, kurios Dievo teises pašiepia ir trypia, tiesdamos kelią amžinan pražūtin. Verčiau paskatink, kad su ašaromis ir nusižeminęs melsčiau, budėčiau ir augčiau viltyje“ (ABR I 363).

Prie iškaltos manieros topų priskiriamas ir topas – skaitytojo apdraudimas, kad gali būti nuobodu skaityti. Pavyzdžiui, kad ir tokios A.Baranausko eilutės: „Nors širdyje gimsta karštos mintys, / Svarbios ir

²² A.Tibulas, *Elegijos*, p. 121.

²³ S.Daukantas, *Raštai* t. 1, p. 36.

²⁴ Ten pat, p. 662.

reikšmingos, / Bet iš lūpų išsprūdusios vėsta / Ir visiškai sustingsta popieriuje“ (BR 417).

Prie įžangos topų priskiriamas rašymo pagrindimo topas. Dažniausiai klasikinėje literatūroje aptinkamas topas – aš pateikiu dar niekada nepasakytą. Šio topo kilmė siejama su epinės poezijos kritikos pradžia. Pavyzdžiui, S.Daukanto darbuose jis itin akcentuotas, o A.Baranausko kūryboje beveik nerandamas, nebent: „Dasgodau, kad norit iš gromatos mano / Išskaityti visą kelionę Antano“ (BR 45).

Iki šių dienų išsilaikęs pradžios dedikacijos topas dažniau aptinkamas A.Baranausko pirmuosiuose proginiuose eiliavimuose: „Tavo dieną, mano brangus Kolega Jonai, trūksta žodžių išreikšti jausmams! Iškilminga Tavo patrono diena, iš tikrųjų džiaugsmo ir malonės vainiko diena mūsų širdis nuskaidrina auksiniu laimės spinduliu: Dievo meile, malone ir gerumu“ (ABR I 383).

Tradicinėje literatūroje labai svarbi ir pabaigos retorika. Kaip žinoma, retorinių kalbų pabaigoje buvo siekiama paveikti klausytojų jausmus. Pabaigos formulėse buvo pranešama, kad darbas baigiamas. Neretai nurodoma, kokioje situacijoje rašytojas rašė: kelionėje, sirgdamas, būdamas prie mirties: „Gal atskubėjus tuojau mirtis išsives“²⁵. A.Baranauskas „Anykščių šilelį“ taip baigia:

*Ir liko šitie kalnai pliki ir kelmuoti,
Aplaištyti ašarom, giesme apdainuoti.
Ir giesmė nepabaigta: kai širdis susopo,
Ant dūšios labai sunku ir neramu tapo.
Mat toj pati galybė, ką miškus sugrauzė,
Širdį, dūšių apgriuvo... ir giesmę nulaužė. (BRi 39)*

Nuo seno kūryba suvokiama kaip alinantis užsiėmimas, todėl rašytojas nevengė atvirai, galbūt šiek tiek perdėdamas kalbėti apie nuovargį, apie tai, kad šis darbas priartino mirtį. A.Baranauskas dažną eilėraščių baigia mirties motyvu, pavyzdžiui: „O baigus įkyrią ir nuobodžią kelionę, nusimetus žemiškąjį pavidalą, Tavo siela tegu šviečia stebuklingoje šalyje galios ir garbės spinduliais“ (ABR I 259). Neretai pabaigos topuose skundžiamasi skuba, nes bijoma, kad mūza, vėliau įkvėpimas, pabėgs. A.Baranauskas sako: „Kova žemėje visiems neilga. Taigi gera raudoti ašarų pakalnėje, kai ta rauda neamžina ir ilgainiui nutils“ (ABR I 377). Taip pat pabaigoje buvo įprasta nurodyti savo vardą. Štai citata iš A.Baranausko:

²⁵ A.Tibulas, *Elegijos*, 133.

*Sudiev, tėveliai, sudiev, broleliai,
 Sudiev, sesiulės mano!
 Prašykit Dievą dangiškų pievų
 Dėl savojo Antano,
 Dievo malonės, dvasios storonės,
 Sveikatos ir stiprybės,
 Viduj sunkumų ir prispaudimų
 Žemumo ir kantrybės. (BRi 69)*

Beveik visuose literatūros kūriniuose randame gamtą. Pagoniškose kultūrose gamtos dalyvavimas turėjo religinę prasmę: šaukiamasi Olimpo, Žemės, Dangaus, Jūros dievų, prašoma jų pamatyti žmogaus kančias. Gamta buvo užjaučianti būtybė, kurios jėga ir vertė sužmoginamos. Ji kuriančiojo dispozicijoje. Vėliau šis topas buvo sustiprintas ir Biblijos tradicijos. Gamta juk sukurta Dievo, vadinasi, poetas apdainuoja Dievo kūrinių. Krikščioniškoje literatūroje, nors jau nesišaukiama gamtos į pagalbą, bet išvardijamas jos dalyvavimas, pavyzdžiui, ir A.Baranauskas daugelyje vietų pavartoja gamtos topą:

*O dangau, kurs savo kaktą paslėpei tamsiuose debesyse,
 Ar tave slegia mano sielvartas ir niūrus liūdesys,
 Kad nenori praskaidrinti šviesaus veido
 Ir malonių žvilgsniu sušvelninti mano liūdesio? (BRi 191).*

Klasikinėje literatūroje buvo būdinga išskaičiuoti, išdėstyti gamtos sritis pabrėžiant kitą galimybę. Taip buvo galima perteikti herojaus tragiško gyvenimo patosą. Pavyzdžiui, toks yra A.Baranausko eilėraštis „Pavasaris. Lakštingalai“:

*Sekliose upėse sutirpo ledai,
 Vandens srautais nubėgo nuo žemės sniegas.
 Padvelkė vasaris vėjas, ir kaip iš kapų
 Prisikėlė laukai saulės spinduliuose.
 Pro negyvus apklotus pasipylė rugiai,
 Ir sušlamėjo lapeliais žolynai.
 Laisvai, vikriai vasnoja vieversėlis
 Ir su pavasario giesme šauna į debesis,
 Ir iš visų jėgų čirena, groja
 Gyvomis, linksmomis gamtos stygomis.
 O su kiekvienu garsu iš apmirusios pievos
 Žaliu avikailiu kalasi žolėlė. (BR 473)*

Kitas antikinis topas – pasikeitusio, iškreipto pasaulio – taip pat aptinkamas A.Baranausko kūryboje. Daugelyje jo eilėraščių maištaujama prieš laiko tėkmę. A.Baranausko tekstuose iškreipto pasaulio topą atitinka kartų konflikto vaizdavimas. Poezijoje dažnai pasikeitusio pasaulio topą atitinka modernumo ir tradicijos kovos atspindžiai. Antai jau antikos autoriai kalbėdavo apie tai, kad skaitytojai vertina tik senuosius autorius, o senieji nesidomi naujaisiais.

Dar vienas topas, buvęs dažnesnis antikoje, randamas A.Baranausko tekstuose: berniukas ir senis. Visais laikais jaunieji buvo lyginami su senaisiais, dar antikoje susiformavo žmogaus idealas, kuris vaizduojamas lyginant jaunystę ir senatvę. A.Baranauskas rašo: „– Mes silpni, bet jauni, o jie stiprūs, tik seni“ – „Bet nieko nereiškia, mes laimėsime tą kovą prie altoriaus laiptų, Dievo Motinos globojami. Sutriuškinsime pasaulį, kūną ir pragaro vartus“ (BR 263). Eilėraščiuose neretai liūdima dėl jauno mirties: „Kad Tavo siela, jau mirusi pasauliui, švytėtų Dievuje kaip tikėjimo ramstis, kaip šventojo daktaro šviesybės dvasia ir Dievo dvasia, kuri iš dangaus nužengia, sutrauko visas eretikų grandis, skilimus, klaidas, tamsias pragaro žabangas, despotų – šėtono darbų – darbus, atminimo vaisius...“ (ABR I 299).

Apibendrinant galima pasakyti, kad nedidelis skaitytojų gebėjimas receptuoti individualius stilius lėmė klasikinio ir modernaus rašymo koegzistavimą, lėtą naujų elementų daugėjimą XIX a. pradžioje lietuviškai rašytoje literatūroje. Retorikos tarpininkavimas, kol nebuvo rastos formos, kaip tiesiogiai perteikti naujai suvokiamą realybę ir „aš“, leido nusakyti pasikeitusio pasaulio tarpusavio santykius. Iš retorikos ar tradicinės poezijos perimti topai padėjo tvarkyti, sisteminti kasdienybę. Topai, kaip abstrahavimo priemonė, padėjo skaitytojui pačiam nujauti tai, kas nepasakyta, pačiam kurti kūrinio realybę, esančią už teksto. Be to, XIX a. išaugęs poreikis bendrauti taip pat turėjo įtakos, kad retorika išsilaikytų, nes joje buvo gausu taisyklių, mokančių, kaip palaikyti dialogą, kaip vieną svarbiausių XIX a. pradžios bendravimo išraiškų.

A.Baranausko kūryboje antikiniai topai aptinkami ir atskirai, ir susiję vienas su kitu. Dažniausiai randami manieringosios iškalbos topai, tokie kaip nuolankumo, kito asmens ar Dievo dalyvavimas, apsidraudimo, istorinė topika ir kt., leido Baranauskui apsisaugoti nuo galutinio „aš“ objektyvizavimo, nuo idėjų ir asmens susitapatavimo, palaikyti tradicinę poeto iš Dievo sampratą.

[teikta 2002 m. gruodžio mėn.

ANCIENT TOPOI IN THE WRITINGS OF ANTANAS BARANAUSKAS

Roma Bončkutė

Summary

Relying on the work of Ernst Robert Curtius on the antique topoi system dominating in the literature of the Middle Ages, the article analyzes the topoi in the writings of Antanas Baranauskas. It is believed that in the 19th century the growing needs to socialize and thus compensate the loss of family, to share thoughts with soul mates about the difficult to know world, to record every historically valuable (heroic) fact of one's own life determined the retention of rhetoric. The needs of the Romantic genius to remain historical did not permit for some time the abandonment of rhetorical speech. The mediation of rhetoric permitted the representation of the relationships in the changing world, until forms could be found that conveyed directly the newly understood reality and the „I“. The topoi appropriated from rhetorical or traditional poetry helped to organize and systematize everyday life. As a mean of abstraction, the topos helped the reader to sense intuitively what was unsaid, to create a reality beyond the text.

Both isolated and interrelated topoi from antiquity are found in his writings of Baranauskas. The most frequent topoi of fanciful eloquence, such as meekness, participation of a third person or God, insurance and others did not allow Baranauskas to finally make the „I“ an object and helped him to support the traditional conception of the poet – God's messenger, to speak with the voice of a prophet.